

UDK 94 (497.6) "19"
342.1 (497.6) "19"
Izvorni znanstveni rad

OD MITA REGIJE DO "DRŽAVE NA SILU": METAMORFOZE U BOSNI I HERCEGOVINI^{1*}

Holm Sundhaussen
Free University, Berlin

Abstrakt: U okviru rasprava o lokalnom, regionalnom, nacionalnom i državnom identitetu autor na primjeru Bosne i Hercegovine prati transformacije i ukazuje na različite percepcije identiteta tokom historije, te na kraju zaključuje kako multikulturalnost i regionalizam nisu neophodno osuđeni na propast već dobijaju nove perspektive i šanse putem transnacionalnih integracionih procesa u Evropi.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, identitet, regionalizam.

Abstract: In the context of debates about local, regional, national, or state identity, the author uses the example of Bosnia and Herzegovina to follow its transformations, identify different perceptions of its identity in the course of history; the author finally concludes that multi-culturality and regionalism are not inevitably doomed to fail; instead, they can gain new perspectives and chances through the transnational integration processes that happen in Europe.

Key words: Bosnia and Herzegovina, identity, regionalism.

^{1*} Članak "Vom Mythos Region zum Staat wider Willen: Metamorphosen in Bosnien-Herzegowina", in: *Regionale Bewegungen und Regionalismen in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Hg. von Ph. Ther und H. Sundhaussen, Marburg: 2003, s. 215-232. prvobitno je objavljen u Zborniku *Regionalni pokreti i regionalizmi u evropskim međuprostorima od sredine 19. stoljeća*, što su ga priredili Philipp Ther i Holm Sundhaussen u saradnji sa Imke Kruse.

Od proljeća 1992. Bosna i Hercegovina je međunarodno priznata država, jedna od najmlađih u višenacionalnoj Evropi. Nijedna od domaćih nacionalnih grupa ne čini apsolutnu većinu. Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1991. godine Muslimani su predstavljali najjaču grupu sa 43,7% od ukupno 4,5 miliona stanovnika Bosne i Hercegovine, a slijedili su ih Srbi sa 31,3%, te Hrvati sa 17,3%. Ostatak se dijelio na različite manjine.² Bosna i Hercegovina je svoju samostalnost platila intenzivnim etničkim čišćenjima tokom troipogodišnjeg rata (proljeće 1992–jesen 1995), koji je okončan Dejtonskim sporazumom. Posebnost ove države leži u tome

1. što ima neobično kompliciranu strukturu kao "federacija" sa dva "entiteta" (bošnjačko – hrvatska federacija – "federacija unutar federacije" – s jedne, i Republika Srpska, s druge strane, pri čemu je Federacija ugrožena od diobe unutar sebe same),
2. što Bosna i Hercegovina kao cjelovita država ne živi svoju punu državnost i što se Dejtonski sporazum sve više pokazuje kao prepreka za realizaciju države³,
3. što se država nalazi pod međunarodnim protektoratom i
4. što ovakvu državu niko nije htio.

Bosna i Hercegovina je država "na silu". Tokom Referenduma krajem februara i početkom marta 1992. godine se, doduše, značajna većina stanovništva izjasnila za nezavisnost tadašnje jugoslavenske republike⁴, ali se taj rezultat izrodio iz posebnih okolnosti: raspada druge Jugoslavije kao posljedice Miloševićeva razaranja unutarjugoslavenske ravnoteže raspodjele moći, kao i osamostaljenja Slovenije i Hrvatske.⁵ Samo nekoliko godina ranije bi glasanje bilo sasvim drugačije. U jednoj repre-

² Uporedi Srđan Bogosavljević: *Bosna i Hercegovina u ogledalu statistike*, u: *Bosna i Hercegovina između rata i mira*, Beograd, 1992, 31-47, ovdje 31.

³ Emanuelle Chaveneau-Lebrun: *La ligne-frontière inter-entites: Nouvelle frontière, nouveau pays?*, u: *Balkanologie* 5 (2001), 1-2, 79-91.

⁴ Samo 63% osoba koje imaju pravo glasa je, doduše, učestvovalo na Referendumu, ali je 99,4% njih glasalo za nezavisnost. Pojediniosti u: Maria-Janine Calic: *Der Krieg in Bosnien-Herzegowina. Ursachen – Konfliktstrukturen – Internationale Lösungsversuche*, Frankfurt am Mein: 1995, 42.

⁵ Literatura o raspadu Jugoslavije gotovo da više nije pregledna. Za najvažnije primjerke argumentacije i interpretacije, koji su razvijeni radi objašnjenja raspada države uporedi Heiko Hänsel: *Der Zerfall des sozialistischen Jugoslawien. Erklärungsmodelle und Forschungspostionen*, magistarski rad na FU Berlin 2002.

zentativnoj anketi u svim republikama bivše Jugoslavije još se na jesen 1990. godine 61% ispitanika izjasnilo protiv teze da svaka nacija mora imati svoju vlastitu nacionalnu državu.⁶ Naročito je u Bosni i Hercegovini bio široko prihvaćen koncept višenacionalne države. Otprilike 80% ispitanika je procjenjivalo etničke odnose u svojoj domovini kao pozitivne. Nasuprot tome je samo njih 10% smatralo to isto u slučaju cijele Jugoslavije.⁷ To znači da su stanovnici Bosne i Hercegovine etničke veze u svojoj republici ocjenjivali drugačijim i značajno pozitivnijim od veza u Jugoslavenskoj federaciji, te pozitivnijim nego što su stanovnici drugih dijelova Jugoslavije ocjenjivali međuetničke veze u svojim vlastitim republikama. Da li je ova procjena, koja je odstupala od drugih, bila izraz prihvaćene multikulturalnosti? Ili se zasnivala na svjesnom ili nesvjesnom strahu pred postavljanjem pitanja statusa quo? Sigurno je to da velika većina stanovništva Bosne i Hercegovine u to vrijeme nije vjerovala da će u njihovoj republici izbiti rat sa etničkim čišćenjem.

Sa promjenama političke karte stanovništvo Bosne i Hercegovine je nakupilo bolna iskustva.⁸ U toku 20. stojeća ova je regija pet puta (najmanje pet puta) promijenila svoj politički status. Početkom stoljeća Bosna je bila još pod osmanskom vlašću, da bi već nakon Berlinskog kongresa njome upravljala Austro-Ugarska. Dvojnana monarhija ju je anektirala 1908. godine, no nije bila dodijeljena nijednoj polovini, već je imala poseban status. Deset godina kasnije Bosna i Hercegovina je ušla u prvu jugoslavensku državu. Godine 1929. izgubila je karakter upravne jedinice, a 1939. povodom uspostavljanja Hrvatske banovine, teritorijalno amputirana. Nakon napada fašista na Jugoslaviju u aprilu 1941. godine regija je potpuno pripojena takozvanoj Nezavisnoj državi Hrvatskoj, koja se isto tako nije mogla realizirati kao ni bosanskohercegovačka država od 1992. Sa krajem Drugog svjetskog rata status Bosne i Hercegovine promijenio se po četvrti put u manje od četiri decenije. Od tada je sačinjavala jednu od šest republika jugoslavenske federacije, koja je do 60-ih godina uglavnom postojala samo na papiru. Tek od kraja 60-ih, a konačno sa Jugoslavenskim ustavom iz 1974. republike su uspjele ostvariti veliki porast samouprave. Postizanje suvereniteta 1992. je predstavljalo petu (i za sada posljednju) promjenu, ukoliko se zanemare rigorozni novi poredak u državi kao posljedica rata i Dejtonskog sporazuma, kao i osnivanje dva "entiteta" unutar republike.⁹ Put je, dakle, vodio od

⁶ Laslo Sekelj, *Yugoslavia: the Process of Desintegration*, New York: 1992, 277.

⁷ Calic (vidi f. 3), 57.

⁸ *The Historical Boundaries Between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents and Maps, 1815-1945*, priredio Anite L.P. Burdett, Neuchâtel: 1995.

⁹ Pregled vidi: Srećko M. Džaja: *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918-1991). Unter besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas*, München: 2002, 159-261.

statusa provincije (prvo Osmanskog carstva, zatim Austro-Ugarske) preko raspada kao cjelovite regije u prvoj Jugoslaviji, amputacije iz 1939, pripajanja ustaškoj državi tokom Drugog svjetskog rata i ponovnog uspostavljanja Bosne i Hercegovine u obliku savezne republike u drugoj Jugoslaviji, do državnog suvereniteta. Ovo posljednje je moglo biti kruna duge borbe za održanje Bosne i Hercegovine. Umjesto toga nagovijestilo je njen kraj. Trijumf i propast prelazili su jedno u drugo i obratno, i uvjetovali se međusobno.

Historija Bosne u 20. stoljeću ukazuje na posebnosti ne samo iz političko-administrativne perspektive, nego i iz perspektive stvaranja nacije. Kada se 70-ih godina proširilo saznanje o bosanskomuslimanskoj naciji, svugdje je izazvalo zbuñjenost: ne samo u inostranstvu već i u tadašnjoj Jugoslaviji. Da li je time jedna religijska zajednica deklarirana nacijom? Ili se radilo o umjetnom potezu radi uravnoteženja međunacionalnih, srpsko-hrvatskih veza u Jugoslaviji? I ko je pripadao muslimanskoj naciji: samo bosanskohercegovački muslimani i njihova rodbina u drugim dijelovima Jugoslavije ili i drugi muslimani? Okolnost da su na srpsko-hrvatskom/hrvatsko-srpskom u to vrijeme još realno postojećem jeziku Muslimani kao nacija pisani sa veliko "M", a muslimani u religijskom smislu sa malo "m", povećavala je zbuñjenost. Zašto nije postojala bosanska nacija, iako bi to po "logici" unutrašnjeg sastava Jugoslavije (svaka republika sa vlastitom titularnom nacijom) odgovaralo, i iako su sve veće grupe stanovništva Republike Bosne i Hercegovine – muslimani, pravoslavci i katolici – imali zajednički teritorij, govorili istim jezikom i bili u bliskom srodstvu jedni s drugima kao Južni Slaveni? U najmanju ruku je među intelektualcima (naročito unutar Muslimana) vladalo mišljenje, do 70-ih godina, da su stanovnici Republike na putu ka jednoj zajedničkoj naciji. "Bosanski Srbi, Muslimani i Hrvati posjeduju sve atribute jedne jedinstvene nacije, zajednički teritorij, svijest, jezik, običaje, psihologiju, prošlost; milioni ljudi bi se rado izjasnili kao pripadnici bosanske nacije; muslimani Bosne i Hercegovine se u nacionalnom smislu ne osjećaju kao Muslimani, nego kao Bosanci [...]"¹⁰

¹⁰ Salim Ćerić, "Dva prigovora i jedan odgovor", u: *Odjek* 22 (1969), 7, 9 prema Ksenija Cvetković-Senader: *Sprachpolitik im sozialistischen Jugoslawien von 1945 bis 1974: Serbokroatisch*, magistarski rad na FU Berlin: 2001, 166. Ćerić, bosansko-muslimanski jezičar, time je sažeo mišljenja svojih kritičara; on sam je zastupao stajalište da ti "milioni" uopće ne postoje. "Bosnu i Hercegovinu i njene ljude dobro poznajem, posjetio sam najmanje hiljadu od njenih 5869 mjesta, sa njihovim stanovnicima njegovim kontakte kao odrastao čovjek već preko 30 godina i svugdje sam primijetio jasne razlike između njena tri naroda [...] Posjetite bilo koje srpsko, muslimansko ili hrvatsko selo u Bosni i Hercegovini [...] tada ćete vidjeti razlike među njima; u svijesti – u dubini duše naći ćete skriveno historijsko nepovjerenje naspram druge dvije skupine [...]"

Zašto je onda pozivanje na jednu religijsku zajednicu postalo kriterij za stvaranje nacije kod (jednog dijela) stanovništva? Da je teoretski moglo biti i drugačije pokazuje slučaj Albanaca, koji se sastoje od iste tri religijske zajednice kao i stanovnici Bosne (ali u drugačijoj raspodjeli); pa ipak, oni sebe smatraju jednom nacijom.¹¹ Zašto su u Bosni muslimanskoj naciji pripadale i osobe koje su bile ravnodušne ili imale odbijajući stav prema islamu? I zbog čega je priznavanje ove nacije uslijedilo upravo u vremenu kada je proces sekularizacije već bio poodmakao?

Nakon Makedonaca bosanski muslimani su bili drugi narod (ukoliko se zanevari poseban slučaj Crnogoraca)¹² koji je tek u okviru socijalističke Jugoslavije priznat kao nacija. Kako objasniti ovo "zakašnjenje" naspram Makedonaca? Za razliku od Makedonije, koja je kao država ili provincija od antike nestala sa geografske karte, te se tek početkom 20. stoljeća vratila u obliku "pitanja",¹³ Bosna je kao kneževina i kraljevina u kasnom srednjem vijeku, a i kao osmanska provincija, zadržavala tokom stoljeća manje ili više izražen teritorijalni identitet, koji je prekinut tek u međuratnom periodu. Za razliku od stanovništva Bosne i Hercegovine, koje je u osnovi stoljećima bilo heterogeno (samo) iz religijske perspektive, stanovništvo imaginarnog Makedonije je (do podjele na tri dijela tokom balkanskih ratova 1912/13) bilo heterogeno ne samo u religijskom nego i u jezičkom i etničkom pogledu. Pa ipak su Makedonci slavenskog porijekla u Jugoslaviji priznati kao nacija već krajem Drugog svjetskog rata, dok je priznavanje muslimana kao nacije uslijedilo tek 60-ih godina. Da li su podjela Makedonije na tri dijela i s tim povezane promjene etničkog sastava stanovništva bile preduvjet za stvaranje takve makedonske nacije? I da li je stvaranje muslimanske nacije bio korak sprečavanja diobe Bosne i Hercegovine i buduće etno-nacionalne segregacije?

Makedonsko stvaranje nacije slijedilo je za podjelom regije na tri dijela – grčki, srpski/jugoslavenski i bugarski dio – u razmaku od dobre tri decenije, dok se stvaranje muslimanske nacije odvijalo dobre dvije decenije prije faktičke podjele Bosne i Hercegovine na dva, tendencijalno na tri dijela. U oba slučaja je razvoj multietnič-

¹¹ Otprilike 70% stanovništva Albanije su muslimani, 20% pravoslavci i 10% katolici.

¹² Crnogorci su sa vlastitom republikom unutar Jugoslavije priznati kao nacija nakon Drugog svjetskog rata. Društvo je ipak još uvijek podijeljeno: jedan dio se osjeća kao Crnogorci (u smislu nacije), drugi kao Srbi.

¹³ Uopredi, između ostalog, Fikret Adanir, *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden: 1979; Stefan Troebst: *Makedonische Antworten auf die "Makedonische Frage"*. Nationalismus, Republikgründung und nation-building in Vardar-Makedonien 1944-1992, u: *Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa*, hrsg. Georg Brunner i Hans Lemberg, Baden-Baden-München: 1994, 203-221.

kog regionalizma zakazao zbog nacionalnih težnji za prisvajanjem. U oba slučaja se jedan veliki dio navedenog stanovništva nije dao integritati u konkurirajuće nacionalne pokrete i ostajao kao nacionalno neodređena grupa, kao ostatak. Zadržavanje te nacionalne indiferentnosti, te distance naspram konkurirajućih nacionalnih pokreta u susjedstvu bilo je neizvjesno i stalno u opasnosti, budući da se nije uklapalo u dominantne kalupe u vrijeme formiranja nacija i nacionalnih država. Grupa stanovnika bez nacionalne pripadnosti bila je zbunjajuća i nepoželjna, kao i grupa stanovnika bez države. Ljudi bez nacije su važili (i važe) kao relikti prošlosti, zaostali, elementi nereda i otpora. "Bijela mrlja" na nacionalnoj karti privukla je susjedne nacionalne pokrete takoreći magičnom snagom. Mnogo činjenica govori u prilog tome da su se obje domaće grupe, Muslimani u Bosni i preci današnjih Makedonaca, mogli oduprijeti vrtlogu susjednih nacija (Bugara, Grka i Srba u makedonskom, te Srba i Hrvata u bosanskom slučaju) samo putem stvaranja vlastite nacije (uz nedobrovoljno odricanje od regionalizma).

Šta je regionalizam? Govoriti o regionalizmu ima smisla ako postoji identitet vezan za regiju, kao i osobe koje čuvaju taj identitet i njime se žele razlikovati od stanovnika drugih regija ili područja. Pod regijom se ovdje podrazumijeva dio jedne države ili područje podijeljeno između dvije ili više susjednih država: podržavni teritorij ili teritorij u graničnom području više država *sa vlastitim profilom*. Regionalni identitet je zasnovan na jednakostima (stvarnim ili konstruiranim), koje razlikuju dotični teritorij i njegove stanovnike od okoline (*pri čemu ta različitost nije identična sa ekskluzivnošću*). Uglavnom se tu radi o zajedničkim karakteristikama kojima se pripisuje duga tradicija: npr. historija sa političkim, kulturalnim i/ili etničkim specifičnostima. Dalje, interesantne su samo one regije u čije specifičnosti se ubrajaju multietnički i/ili multireligijski sastav stanovništva. Bosna je, kao i imaginarna Makedonija (do balkanskih ratova 1912/13), spadala u mnoštvo regija u Evropi, koje ispunjavaju ovaj kriterij.

U moderno doba regionalni identitet je jedan od četiri najčešća i najvažnija identiteta koji se odnose na prostor. On se uklapa u druge identitete sve dok ne postoji konkurencija koja se međusobno isključuje. Lokalni, regionalni, državni i nacionalno-prostorni identitet se pod tim uvjetom mogu stopiti u jedan višestruki identitet (transdržavni, npr. evropski identitet kao mogući peti sloj ću ovdje izuzeti iz promatranja). Pod nacionalno-prostornim identitetom podrazumijevam identificiranje sa jednim teritorijem, koji se od strane jedne nacije smatra vlastitim prostorom. Budući da se ovaj prostor ne mora poklapati sa jednom državom potrebno je i smisleno praviti razlike između državnog i nacionalno-prostornog identiteta od slučaja do slučaja. Sve dok nijedna povezanost sa određenim prostorom ne isključuje druge, postoje veze bez konflikata (uključujuće) po principu "i-i". Lokalni identitet je umetnut

u regionalni, regionalni u državni, državni u nacionalno-teritorijalni identitet. Značaj ova četiri identiteta i njihov međusobni omjer nisu statični; mijenjali su se više puta tokom historije. U modernim društvima je lokalni identitet izgubio na značaju (čak ni komunitarizam nije do sada uspio vratiti izgubljeni značaj), dok je značaj državnog i/ili nacionalnog identiteta porastao u omjeru naspram drugih. Regionalni identitet, koji se nalazi između ova dva pola, podložan je kolebanju. Jedinstven trend u slučaju regionalnog identiteta nije prepoznatljiv. Gubljenje značaja regije je u nedavnoj prošlosti bilo vremenski ograničeno i stoji nasuprot dobijanju na značaju u sadašnjosti (pri čemu u obje faze postoje mnogobrojna odstupanja). Veze između identiteta koji se odnose na prostor, a koje su se odvijale bez napetosti, bivaju pod pritiskom kada se jedan prostor, na kojem je stvoren identitet nađe u suprotnosti sa drugim prostorom, jednim ili više njih; kada se veze po principu "i-i" preobrazu u "ili-ili" princip. To se dešava kada npr. jedan regionalni identitet zapadne u (očigledno nerješiv) konflikt sa državnim ili nacionalnim identitetom, tj. kada se emocionalna vezanost naspram jedne regije čini nespojivom sa lojalnošću naspram države ili nacije. Ova napetost može imati više uzročnika, kao npr. kada centralna vlada zapostavi regiju u privrednom, infrastrukturnom ili kulturološkom smislu, ili kada ta ista vlada pokuša ukloniti posebnosti te regije u korist unitarističkog ili centralističkog koncepta. Ili kada dođe do sudaranja različitih, međusobno isključujućih nacionalnih prostornih konceptata, tj. nacionalno različito konotiranih regionalizama. U svim ovim slučajevima raste pritisak na individue i djelimične grupe te regije da se odluče. Intenzitet pritiska varira i ovisi o mnogim faktorima (koji se ovdje ne mogu ispitivati u detalje). Međutim, najkasnije kada ti konflikti prijeđu u nasilje ne mogu ni individue ni grupe izmaći pritisku da se odluče (isključujući izuzetke). Oni se moraju, usprkos svojim dotadašnjim opredjeljenjima, odlučiti za jednu ili drugu stranu: za regiju i time protiv države ili za državu i time protiv regije, a tako i protiv nacije, itd.

Ovo će biti ukratko konkretizirano na primjeru Bosne i Hercegovine. Pri tome će se voditi pitanjem da li je Bosna i Hercegovina prije nego što je postala međunarodno priznata država bila regija u navedenom smislu ili samo jedna upravna jedinica nastala na političkim proračunima, jedna vrsta tampon-zone između hrvatskih i srpskih aspiracija. Na ovo pitanje se ne može odgovoriti jednosmisleno. Ustvrdio sam ranije da je regionalizam preduvjetovan regionalnim identitetom stanovnika i njihovom željom za održanje tog identiteta. Mjereno po tome, Bosna i Hercegovina je bila regija za bosanske Muslimane, dok za većinu unutar druge dvije velike grupe (bosanske Srbe i bosanske Hrvate) nije predstavljala regiju (ili u samo vrlo suženom smislu). Iako Bosna i Hercegovina bez dvojbe očituje historijske posebnosti, koje je razlikuju od susjednih područja, te posebnosti su bile predmet različitih recepcija, ocjena i identitetskih konstrukcija.

Za bosanske Muslimane ova regija posjeduje još od srednjeg vijeka samostalne crte, koje su se u percepciji i interpretaciji zgusnule u jedan prostor doživljaja i iskustva *sui generis*.¹⁴ U ove osobine se ubraja granična pozicija Bosne između rimsko-latinske i bizantsko-grčke sfere utjecaja u srednjem vijeku, iz toga proizašli pluralitet religijskih zajednica u predosmanskom periodu (katoličanstvo, pravoslavlje i sporno bogumilstvo, tj. "Crkva bosanska" ili "krtjani"¹⁵), postojanje srednjovjekovne Bosanske države, neobično intenzivan proces islamizacije bosanskog – južnoslavenskog stanovništva pod osmanskom vladavinom (uporedivo samo s uspjesima islamizacije u području nastanjenosti Albanaca), postojanje bosanske upravne jedinice u Osmanskom carstvu i Austro-Ugarskoj, kao i iz svega toga proizašla multikulturalnost gradskog stanovništva u 20. stoljeću. Svi ovi elementi su se, iz bosansko-muslimanske perspektive, sjedinili u jednu sintezu koja je održiva ne samo na osnovu zajedničkog prostora nego i putem zajedničkih osobina tri velike grupe stanovnika (njihova bliska srodnost, upotreba istog jezika, te "shared history"). Bosanski "posebni put" je time stvorio regiju, koja, zanemarujući mnogobrojne veze sa susjednim područjima, posjeduje jedan nezamjenjiv multikulturalni profil, koji postoji samo na ovom prostoru. Ukratko rečeno: Bosna i Hercegovina izgleda iz perspektive njenih Muslimana drugačije od susjednih područja Hrvatske, Srbije, Crne Gore ili Dalmacije (koja također predstavlja regiju za sebe).

I za bosanske Srbe i Hrvate njihova regija-domovina posjeduje veliki značaj, ali ne kao regija sa vlastitim profilom, nego kao dio, više ili manje centralni dio njihovog nacionalnog prostora.¹⁶ I Bosna i Hercegovina su jezgro, "srce" srpskog naroda. "Objem zemlje su za Srbiju i srpski narod ne samo ono što su Elzas-Lotringija za Francuze, Trento i Trst za Talijane ili austrijske Alpe za Njemačku, nego ono što je za Rusiju Moskovska regija, za Nijemce i Francuze najčišći dijelovi Njemačke i Francuske, to znači, oni dijelovi koji najbolje otjelovljuju njemačku i francusku rasu". Tako je Jovan Cvijić, srpski antropogeograf, objasnio srpsko polaganje prava na Bosnu u

¹⁴ Ukupni prikaz u Noel Malcolm, *Geschichte Bosniens*. Frankfurt am Mein: 1996; Francine Friedman, *The Bosnian Muslims. Denial of a Nation*. Boulder: 1996; Iz bosansko-muslimanske perspektive Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: 1997; Isti: Bosnien-Herzegowina bis 1918 u: *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, prir. Dunja Melčić, Opladen, Wiesbaden: 1999, 64-87.

¹⁵ Za kontroverze u istraživanjima uporedi Srećko M. Džaja, *Die "Bosnische Kirche" und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg*. München: 1978; John Fine Jr., *The Bosnian Church: A New Interpretation*. New York: 1975.

¹⁶ Za "stajalište" Bosne i Hercegovine u srpskoj i hrvatskoj nacionalnoj ideologiji uporedi Džaja: *Die politische Realität* (vidi f. 8), 192-207.

sjeni krize aneksije 1909. godine.¹⁷ Za bosanske Srbe i Hrvate stoje razlike unutar regije u prvom planu. To ne važi samo u pogledu "sjećanja" na frontove rata u Drugom svjetskom ratu (dakle za "komunikativnu memoriju"), nego i za recepciju starije prošlosti (tj. za "kulturu sjećanja"). Što se tiče "shared history", ta činjenica ne mijenja ništa, pa ipak, iz perspektive pravoslavnog i katoličkog dijela stanovništva, zajednička historija od srednjeg vijeka naovamo izgleda drugačije nego iz perspektive muslimana. Ta historija ne djeluje povezujuće nego razdvajajuće. Ona je polazna tačka za suparništvo. Budući da je prijelaz na islam bio dio osmanske zaostavštine, a Osmansko carstvo shvatano kao inkarnacija zla, i zajednička historija od osmanskog osvajanja Bosne 1463. bila je zla historija. Bosanci koji su prešli na islam važili su kao "pobjednici" "turkokratije", dok su katolici i pravoslavci sebe smatrali "gubitnicima" i "žrtvama". Zajednička historija se kroz prizmu religijske pripadnosti podijelila prvo na dvije (muslimansku i kršćansku), a onda na tri historije (muslimansku, katoličku i pravoslavnu historiju). Pri tome se nije radilo samo o razlikama u vjeri, niti o navodnoj stoljetnoj borbi između kršćanstva i islama, nego o socijalnim suprotnostima i nedostatku pravde, koji su nastali kao posljedica agrarnog sistema i formiranja bosansko-muslimanske aristokratije u ranom novom vijeku: o suprotnostima između muslimanskog plemstva i zemljoposjednika na jednoj i ovisnih kršćanskih seljaka na drugoj strani.¹⁸ Ovi socijalni frontovi pojačali su konfesionalne linije razdvajanja (slično kao u Sjevernoj Irskoj), a djelovali su do prvih decenija 20. stoljeća. Dugotrajnije od socijalnih razlika vezanih za religiju (koje su u uporedivom obliku postojale i kod Albanaca na jugu zemlje, a da nisu dovele do nacionalne segregacije) bile su posljedice procesa srpskog i hrvatskog stvaranja nacija i države počevši od sredine 19. stoljeća. Bosna i Hercegovina je od početka procesa stvaranja nacija od strane bosanskih Hrvata i Srba cjelovito ili djelimično pripajana nacionalnom prostornom jezgru (Hrvatskoj ili Srbiji). Muslimani su važili kao pripadnici hrvatske ili srpske nacije, koje je trebalo vratiti u "majčino krilo", ili kao izgubljeni, zatucani renegati, kao otpadnici, poturčeni Srbi ili Hrvati. Izdajnike vjere svojih predaka i one koji su nametali "turski jaram" trebalo je potisnuti i boriti se protiv njih, u

¹⁷ Jovan Cvijić, *L'annexion de la Bosnie et la question serbe*, Paris: 1909, str. 17 f.: citirano prema Srećko M. Džaja, *Bosnien-Herzegowina in der österreich-ungarischen Epoche (1878-1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*. München: 1994, 194 f.

¹⁸ Uporedi brojke u Džaja: *Die politische Realität* (vidi f. 8), 40 f. Za bosansku aristokratiju uporedi Avdo Sućeska: *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo: 1965; O agrarnom sistemu Mehmed Spaho: *Die Agrarfrage in Bosnien-Herzegowina*, Wien: 1912; Peter Demmel-Huber: *Das Kmetenwesen in Bosnien und der Herzegowina*, Eisfeld: 1934.

nužnom slučaju eliminirati ih. Srpski i hrvatski nacionalisti se nisu umarali naglašavajući konstruktivni, tj. vještački karakter bosansko-muslimanske etnogeneze.

Dok su se bosanski muslimani još u 19. stoljeću u osnovi identificirali sa Osman-skim carstvom kao islamskom Božijom državom (i bunili se samo protiv stvarnih ili nestvarnih nepovoljnih prilika, tj. protiv pokušaja osporavanja njihovih privilegija), stajali su pravoslavni i katolički dijelovi stanovništva Bosne u sve većoj suprotnosti naspram islamskog carstva u raspadu, i orijentirali se prema procesima gradnje nacije izvan provincije. Religija je pri tome djelovala kao kriterij diferencijacije u stvaranju identiteta, budući da jezik i etničko porijeklo nisu bili dovoljni za definitivno razlikovanje stanovništva Bosne i Hercegovine u pogledu konkurirajućeg srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta. Pravoslavci su razvili najvećim dijelom srpski, a katolici uglavnom hrvatski identitet. I obje skupine su polagale pravo na bosanske muslimane od sredine 19. stoljeća, počevši od mišljenja srpskog graditelja nacije Vuka Stefanovića Karadžića i njegovog hrvatskog protivnika Ante Starčevića, kao dio (i to kao "najčišći" dio) obje nacije.¹⁹ Muslimani su se suprotstavljali ovom prisvajanju i stajali između dva fronta kao "nacionalno indiferentan" ostatak sa jako izraženom regionalnom sviješću. Kao i muslimanima u drugim dijelovima islamskog svijeta, i bosanskohercegovačkim muslimanima su bili strani nacionalni i nacionalno-državni modeli uvezeni iz zapadne i srednje Evrope. Ovi su bili zapadnjački proizvod za koji nije bilo ekvivalenta u islamskom svijetu. Često citirani sistem *milleta* u Osman-skom carstvu zasnivao se, iz perspektive vladajućeg sloja, ne na konfesionalnim nacionalnostima²⁰ nego na (etnički raznovrsnim, tj. etnički indiferentnim) religijskim zajednicama. "Zaista, u Kur'anu se ni na jednom mjestu "*millet*" ne izjednačava sa "zajednica", "narod" ili "nacija".²¹ Zbog toga možda nije ni bilo krivo to što je sistem

¹⁹ Wolf D. Behschitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*. München: 1980, 65 ff i 172 ff. Starčević je bosansko-muslimansku aristokratiju deklarirao kao "najstarije evropsko i najčišće hrvatsko plemstvo", uporedi Ante Starčević, *Misli i pogledi*. prir. Blaž Jurišić, Zagreb: 1971, 90.

²⁰ Drugačije od pravoslavnih kršćana, kod kojih se zahvaljujući autokefalnom sistemu postepeno razvila uska veza između konfesije i proto-nacije, uporedi Emanuel Turczynski; *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf: 1977.

²¹ Michael Ursinus, Zur Diskussion um "millet" im Osmanischen reich u: *Südostforschungen* 48 (1989), 195-207, ovdje 200.

milleta označen kao konstrukcija zapadnjačkih orijentalista i "historical myth".²² Za muslimane vjernike je u svakom slučaju ideja nacije ostala strana do 20. stoljeća.

Dok su se sve veći dijelovi pravoslavnog i katoličkog stanovništva Bosne i Hercegovine krajem 19. i početkom 20. stoljeća identificirali sa srpskim odnosno hrvatskim nacionalnim pokretom, masa muslimana se nije mogla pripojiti ni jednoj ni drugoj naciji, a kamoli formirati svoju vlastitu naciju. Iz perspektive bosanskih muslimana, srpstvo i hrvatstvo su bili previše povezani sa dotičnom kršćanskom konfesijom da bi bili predstavljeni kao identifikacioni cilj. A islam nije nudio uporište za stvaranje nacije. Doduše, postojali su predstavnici bosansko-muslimanske inteligencije u 20. stoljeću, koji su sebe smatrali Srbima ili Hrvatima, ili su lavirali između ta dva identiteta (između ostalog višestruko), ali za većinu muslimana konstrukcija "islamiziranih Srba" (Srbo-muslimani) ili "islamiziranih Hrvata" nije bila shvatljiva niti privlačna.²³

Kao alternativa došla je u obzir samo jedna multietnička i multireligijska zajednica, najbolje u liku Osmanskog carstva, ili – ukoliko se ovo nije moglo spasiti – u liku neke druge višenacionalne države (Austro-Ugarske ili jedne južnoslavenske države) sa širokom autonomijom Bosne i Hercegovine.²⁴ Pokušaji austrougarske uprave na kraju 19. stoljeća, vezani za ime ministra Benjamina Kállaya, da stope sve tri religijske zajednice Bosne u jednu "bosansku" naciju sa vlastitim "bosanskim" jezikom išli su u susret intencijama muslimana, ali su (prije svega za Srbe) važili kao naročito perfidna varijanta politike "divide et impera".²⁵ Dok su pravoslavci i kato-

²² Benjamin Braude, *Foundation Myths of the Millet System*, u: *Christian and Jews in the Ottoman Empire*. vol. 1, prir. Benjamin Braude i Benjamin Lewis, New York, London: 1982, 69-88.

²³ Wolfgang Höpken, *Konfession, territoriale Identität und nationales Bewusstsein: Die Muslime in Bosnien zwischen österreichisch-ungarischer Herrschaft und Zweitem Weltkrieg (1878-1941)* u: *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, prir. Eva Schmidt-Hartmann, München: 1994, 223-253.

²⁴ Usporedi Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: 1980.

²⁵ Benjamin Kállay, *Die Lage der Mohammedaner in Bosnien*. Wien: 1900; Malcolm (vidi f. 13), 175 ff; Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*. Sarajevo: 1987. Osnovno: Robert J. Donia, *Islam under the Double Eagle. The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914*. Boulder: 1981; Ferdinand Hauptmann, *Die Mohammedaner in Bosnien-Herzegowina*, u: *Die Habsburger Monarchie 1848-1918*, vol. 4: *Die Konfessionen*, Wien: 1985, 670-701; Martha Čupić-Amrein, *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien-Herzegowina (1878-1914)*. Bern i.o. 1987; Petar Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina 1878-1918*. Paderborn: 1998.

lici otkrivali svoju otadžbinu i domovinu izvan Bosne i Hercegovine – u Srbiji i Hrvatskoj, muslimanima je njihova regija ostala jedina tačka veze sa njihovim kolektivno-teritorijalnim samoshvatanjem nakon Mladoturske revolucije iz 1908. i nakon toga slijedećih procesa turkizacije u Osmanskom carstvu, tj. nakon raspada Osman-skog imperija (a naročito nakon početka laicističkih reformi u kemalističkoj Tur-skog). Emocionalna veza naspram regije pojačana je raspadom islamske Božije drža-ve, te sekularizacijom i nacionalizacijom Turske, što je forsirao Kemal Atatürk. Dok je osmanska Anadolija od početka austrougarske uprave u Bosni za mnoge bosan-ske muslimane predstavljala religiozno utočište i potencijalnu rezervnu domovinu,²⁶ kemalistička Turska nije više uzimana u obzir kao prostor bosansko-muslimanskog identiteta. Bosanski muslimani su bačeni nazad u svoju regiju.

Time je u 20. stoljeću centripetalni identitet bosanskih muslimana (još uvijek "nacionalno neodređenih") okrenut ka unutra, stajao nasuprot centrifugalnom iden-titetu bosanskih Srba i Hrvata, koncentriranom prema vani. Povezanost sa regijom i religijska vezanost sačinili su simbiozu koja stvara identitet.²⁷ U prvoj jugoslaven-

²⁶ Računa se da je između 1878. i 1918. do 150.000 muslimana iz Bosne iselilo u Osman-sko carstvo. Imamović (vidi f. 13), 372. Vojislav Bogičević, "Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878-1918. god". u: *Historijski zbornik* 3 (1950), 175-188; Sulejman Smlatić, "Iseljavanje jugoslavenskih muslimana u Tur-sku i njihovo prilagođavanje novoj sredini", u: *Iseljeničtvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*. Zagreb: 1978, 249 ff; Wolfgang Höpken, "Flucht vor dem Kreuz? Muslimische Emigration aus Südosteuropa nach dem Ende der osmanischen Herrschaft (19./20. Jahrhundert)", u: *Comparativ* 6 (1996), 1, 1-24.

²⁷ O razvoju bosansko-muslimanskog identiteta postoji u međuvremenu opsežna literatura. Uopredi Robert Donia, William G. Lockwood, "The Bosnian Muslims: Class, Ethnicity, and Political Behavior in a European State", u: *Muslim-Christian Conflicts. Economic, Political and Social Origins*, prir. Suad Jopseph i Barbara L.K. Pillsbury, Boulder: 1978, 185-207; Zachary T. Irwin, "The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia-Hercegovina", u: *East European Quarterly* 17 (1984), 4, 437-458; Pedro Ramet, "Die Muslime Bosniens als Nation", u: *Die Muslime in der Sowietunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand*, prir. Andreas Kappeler i.o. Koeln 1989, 107-114; O "nacionaliziranju" Muslimana. *101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, prir. Alija Isaković, Zagreb: 1990; Fuad Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji: Porijeklo, islam, kultura, povijest, politika*. Sarajevo: 1991; Ivo Banac, "Bosnian Muslims: From Religious Community to Socialist Nationhood and Postcommunist Statehood, 1918-1992" u: *The Muslims of Bosnia-Hercegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. prir. Mark Pinson, Cambridge: 1993, 129-153; Hans-Micheal Miedlig, "Zur Frage der Identität der Muslime in Bosnien-Herzegowina", u: *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte* 1994/2, 23-42; Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way. Identity*

skoj državi su muslimani važili kao sastavni dio jedne etnički (i religijski neutralno) definirane jugoslavenske nacije. Nakon što se ova – kao posljedica srpskog i hrvatskog otpora – pokazala kao himera a Bosna postala tokom Drugog svjetskog rata pozornica krvavih nacionalnih ekscesa, komunisti su sproveli promjenu toka i zamijenili etnički jugoslavizam političkim, sa istovremenim priznavanjem srpske, hrvatske, slovenačke, crnogorske i makedonske etno-nacije. Za "fenomen" muslimana nisu imali odgovora. Prije svega, nisu ga mogli nigdje svrstati.²⁸ Zbog toga je ova grupa stanovništva u institucionalnim dokumentima i pri popisu stanovnika isprva definirana kao ono što nije bila: nije bila nacija, a nije bila ni nacionalna manjina. Njeni članovi važili su kao "neodređeni", indiferentni. Do 60-ih godina 20. stoljeća nalazili su se negdje "između" dominantnih struktura poretka i kretali se u jednoj vrsti etno-nacionalne ničije zemlje. Ova podjela bosanskog društva na dva, odnosno tri dijela (u nacionalno svjesne Srbe i Hrvate na jednoj i nacionalno indiferentne bosanske muslimane na drugoj strani) trajala je do 60-ih godina 20. stoljeća (a djelimično i duže). Nakon što se sve veći dio bosanskih Muslimana udaljavao od religije, nije se više moglo govoriti ni o religijskoj zajednici u pravom smislu te riječi. Time je situacija postala još difuznija: broj prakticirajućih muslimana je u poslijeratnim decenijama konstantno opadao, da bi se krajem 80-ih još samo 37% bosanskih Muslimana smatralo vjernicima,²⁹ a 61% muslimanske omladine je izjavilo da nisu nikad posjetili jednu džamiju. Sa postepenim priznavanjem Muslimana kao "etničke skupine" i "nacije" slika se promijenila.³⁰ Od muslimana sa malo "m" nastali su Muslimani (sa velikim "M").

Pri popisu stanovništva 1948. godine gotovo 31% bosanskohercegovačkih stanovnika se izjasnilo kao nacionalno "neopredijeljeni muslimani" (sa malim "m"). Otprilike isto tako visok je bio broj onih koji su se povodom popisa stanovnika 1953. izjasnili kao "Jugoslaveni-neopredijeljeni". Pri popisu 1961. uvedena je kategori-

and Community in a Central Bosnian Village. Princeton: 1995; Aydin Babuna, "The Formation of a 'Muslim' Nation in Bosnia-Herzegovina: A Historiographic Discussion", u: *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*. prir. Aydin Babuna i Suraiya Faroqi, Leiden: i.o. 2002, 267-304.

²⁸ Wolfgang Höpken, "Die jugoslawischen Kommunisten und die bosnischen Muslime", u: *Die Muslime in der Sowietunion* (vidi f. 26), Köln: 1989, 181-210.

²⁹ Podaci u Calic (vidi f. 3), 28 i u: Xavier Bougarel, "L'islam bosniaque, entre identité culturelle et idéologie politique", u: *Le Nouvel Islam balkanique. Les Musulmans acteurs de post-communisme 1990-2000*. prir. Xavier Bougarel i Nathalie Clayer, Paris: 2001, 79-132, ovdje 83.

³⁰ O pozadini Höpken (vidi f. 27), 196 ff.

ja "Musliman (etnička pripadnost)", koju je izabralo gotovo 26% stanovnika, dok je preko 6% Bosanaca izabralo također novouvedenu kategoriju "Jugoslaven". Pri tome je ostalo nejasno kako treba interpretirati kategoriju "Jugoslavena": kao proto-naciju ili novu međunacionalnu kategoriju (budući da interpretacija u smislu državnosti nije dolazila u obzir). Za "muslimane u etničkom smislu" u objašnjenjima uz popis iz 1961. je zapisano: kao Muslimani trebaju se prijaviti osobe jugoslavenskog (treba da znači: južnoslavenskog) porijekla koje se osjećaju kao Muslimani u smislu etničke pripadnosti. Kao Muslimani se ne trebaju upisivati pripadnici nejugoslavenskih nacionalnosti kao Albanci, Turci, kao ni Srbi, Hrvati, Crnogorci, Makedonci itd. koji se smatraju pripadnicima islamske vjerske zajednice. Ove osobe trebaju odgovoriti na to pitanje označavajući svoju naciju, tj. Albanci, Turci, Srbi, Hrvati, Crnogorci, Makedonci itd. bez obzira na svoju vjersku pripadnost.³¹ Godine 1971. se prvi put ponudila mogućnost da se jedna osoba deklarira kao "Musliman u smislu narodnosti". Tu opciju je koristilo 39% stanovništva Bosne i Hercegovine, dok je udio "Jugoslavena" opao na 1%. Godine 1981. se prvi put pojavio pojam "Musliman" u popisu bez ikakvog dodatka (istovrijedan s ostalim opisima nacija), a naišao je na odobravanje kod preko 39% stanovnika Bosne i Hercegovine. Istovremeno je udio "Jugoslavena" ponovo porastao na gotovo 8%.³²

S obzirom na ove oscilacije i pojmovne ambivalentnosti, ostaje da se pribliježi da se opcije "samoopredjeljenja" nisu mogle svojevoljno birati, već su bile institucionalno propisane. Bosanski muslimani su 1948, 1953. i 1961. godine osim navedenih kategorija imali samo mogućnost izjasniti se kao Srbi/muslimani, Hrvati/muslimani ili "Jugoslaveni". Nisu se nikad mogli izjasniti kao "Bosanci" ili "Bošnjaci". I iz današnje perspektive je nejasno koliko bi njih koristilo tu opciju. Rezultati popisa stanovništva se zbog toga mogu samo uvjetno uspoređivati. Oni govore nešto o prihvatanju navedenih opcija, ali vrlo malo o razvoju tri najveće grupe stanovništva u Bosni i Hercegovini od kraja Drugog svjetskog rata i njihovom shvatanju samih sebe. Trebalo bi, u najmanju ruku, usput rečeno, spomenuti da je među bosanskim "Jugoslavenima" bilo i nemuslimana. Spomenuo bih i da su van Bosne i Hercegovine postojale osobe koje su sebe ubrajale u istu kategoriju kao i bosanski muslimani. Godine 1991. izbrojeno je gotovo 2,4 miliona "Muslimana" (nacionalna pripadnost), od kojih je oko 1,9 miliona živjelo u Bosni i Hercegovini (gdje su činili 43,7%

³¹ Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti, Beograd: 1978, 15; citat prema Höpken (vidi f. 27), 197.

³² Svi brojevi podaci prema: *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*, prir. Savezni zavod za statistiku, Beograd: 1989, 44 f.

tamošnjeg stanovništva). Otprilike pola miliona Muslimana živjelo je u drugim dijelovima Jugoslavije.³³

Slika koja je proizašla iz dosadašnjih prikaza, i koja je u višestrukome pogledu bila zbunjujuća, nastala je i zbog imena i procesualnog karaktera identiteta. Iz denominacije proizlazi (često previđena) snaga koja gradi ili uništava integraciju. Identiteti su vezani za imena. Ono što ne može biti ili nije imenovano ne stvara identitet niti emocionalnu vezu. S druge strane, pojmovi imaju vlastitu historiju i svoju specifičnu semantičku okolinu. Zbog toga nije riječ samo o tome da li jedan pojam odgovara, tj. ima logike, ili ne odgovara, tj. nije logičan. Radi se također, a i prije svega, o dotičnom semantičkom davanju značenja. Imenovanja kao "Bosanac", "Bošnjak", "bosanski musliman", "Muhamedanac", "musliman" (sa velikim ili malim "m") imaju manje ili više dugu i uzburkanu prehistoriju i bude različite asocijacije. Političar i mecena Adil Zulfikarpašić (rođen 1921), porijeklom iz jedne stare bosanske plemićke porodice, u jednom intervjuu u martu 1994. je izjavio: "Ja sam odgojen kao Bošnjak. Sjećam se kad sam jednom prilikom rekao "Bosanac", otac mi je objasnio da je bosanac, bosanski poni (tj. konj, op. autor), a čovjek je Bošnjak. Kad sam došao u emigraciju i kad sam oživio bošnjaštvo kao nacionalnu i političku identifikaciju muslimana, meni su svi zamjerali da je to jedan arhaičan izraz, dakle izraz koji ne odgovara, i da je adekvatan izraz "Bosanac" Vrlo brzo su najveći intelektualci, Hrvati i Srbi, taj izraz prihvatili, jer smo se mi tako predstavili".³⁴

Spor oko "adekvatnog pojma" i to šta on označava liči na jednu beskraju priču. Dok su se pojmovi "Bosna" i "Hercegovina" dokazali kao stabilni tokom stoljeća, oznaka stanovnika ostala je promjenjiva i kontroverzna. U zvaničnim osmanskim izvorima su bosanski muslimani označeni ili kao "Bošnjaci" (Bosnaklar ili slično) ili kao "Turci" (u neetničkom smislu). Austrougarska uprava je isprva koristila pojam "Muhamedanci", ali su oni kojih se to ticalo odbacili slavenski prijevod (Muhamedanner – Muhamedanci, nap. prev.) u korist riječi "muslimani". Ime "Bošnjak" za sve stanovnike okupirane regije – neovisno o religiji – koje je Kállay favorizirao, odbili su katolici i pravoslavci već 60-ih godina 19. stoljeća, a kasnije i bosanski muslimani. Kada je šef najjače bosansko-muslimanske stranke u prvoj jugoslavenskoj državi, Mehmed Spaho, razmišljao o tome da svoju stranku nazove strankom Bošnjaka, objašnjeno mu je da ne smije ni sanjati o tome, jer je Bošnjake izmislio Benjamin Kállay.³⁵

³³ Imamović (vidi f. 13), 9 ff.

³⁴ Milovan Đilas, Nadežda Gaće, *Adil Zulfikarpašić. Eine politische Biographie aus dem heutigen Bosnien*. München: 1996, 201.

³⁵ Prema Zulfikarpašiću, *ibid.*, 106.

Kao što je već spomenuto, ni jugoslavenski komunisti nisu znali šta činiti kada se radilo o bosanskim muslimanima. Milovan Đilas, sljedbenik Titovog pokreta u Drugom svjetskom ratu, izložio je u jednom razgovoru sa Adilom Zulfikarpašićem kako je pred Drugi svjetski rat i on "[...] kao i ostali, delio mišljenje da su muslimani religiozna formacija koja nije još stigla da se nacionalno diferencira i da je najverovatnije da će se u novim uslovima diferencirati jedni ka Srbima, drugi ka Hrvatima. Naime, mi smo polazili od činjenice da religija ne može biti odrednica nacije i nacionalne svesti. Zaista, u svetu ne znam da li je uopšte moguće naći da je negde religija odrednica nacije i nacionalne svesti. Nas je u razumevanju činjenice da su Muslimani posebnost, ne samo religiozna, omela naša ideologija. Prvo ateizam. Naš ateizam, koji nije mogao priznati da bi religija mogla biti neka forma kroz koju neko stvara naciju. Nama je ateizam takodje otežao da shvatimo da religija može igrati važnu ulogu u konkretnom, muslimanskom slučaju u formiranju nacionalne svesti i posebnosti muslimana, iako su u Bosni Srbi i Hrvati u stvari kroz religiju počeli da formiraju svoju nacionalnu svest".³⁶ Adil Zulfikarpašić je na pitanje: "Dakle, za vas (oznaka Bošnjak) nije bila samo religiozna odrednica?", odgovorio: "Najmanje religiozna. Smatram da mi jesmo Bošnjaci i po svome mentalitetu, i po svom političkom opredjeljenju i po svojoj psihološkoj strukturi. Vjerski elemenat i vjerski momenat je tu manje značajan i nije odlučujući, mada je bio važan faktor."³⁷

Tokom bosanskog rata je krajem septembra 1993. u Sarajevu nacionalna oznaka "Bošnjak" privaćena od strane "Bošnjačkog sabora",³⁸ te potvrđena Dejtonskim sporazumom i Ustavom Bosne i Hercegovine u novembru 1995. Time je Zulfikarpašićeva opcija pobijedila (formalno) opciju njegovog kontrahenta Alije Izetbegovića. Od "neopredijeljenih muslimana", "Jugoslavena neopredijeljenih", "Muslimana (etnička pripadnost)", "Muslimana u nacionalnom smislu", te "Muslimana" (bez dodatka) nastali su "Bošnjaci". Odustajanje od muslimanske komponente u nacionalnoj samooznaci bilo je i ostalo sporno. A ostalo je i nejasno, kao i prije toga, ko spada u Bošnjake: samo vjernici ili i bosanski muslimani nevjernici, kao i (potencijalno) bosanski Srbi i Hrvati? Da li u pojmu "Bošnjaka" preovladava muslimanstvo (u smislu reislamizacije koju je potencirao Izetbegović) ili prije laicističko, sekularizirano, religijski neodređeno bošnjaštvo?³⁹ U ovisnosti o tome koji koncept pobijedi, javit će se inkluzivnost ili ekskluzivnost. Pri prvoj varijanti (muslimanstvo) radi se o pitanju u kojoj mjeri muslimanske grupe stanovnika izvan Bosne i Hercegovine tre-

³⁶ Prema Zulfikarpašiću, *ibid.*, 99.

³⁷ *Ibid.*, 200.

³⁸ Rezolucija od novembra 1993, štampana u sedmičnjaku *Ljiljan*, God. 2, br. 38 od 6.10.1993.

³⁹ O diskusiji uporedi Bougarel (*vidi f.* 28), 107 ff.

baju biti isključene ili uključene. U drugom slučaju (bošnjaštvo) radi se o uključenju ili isključenju nemuslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Posljednje ovisi o tome da li je regionalni identitet jednog dijela bosanskih pravoslavaca i katolika još uvijek dovoljno živ ili je mogućnost revitalizacije tako velika da se njihov nacionalni identitet kao Srba i Hrvata može izbalansirati u korist bosanskog identiteta. Uzimajući rečeno u obzir bilo bi valjda "adekvatnije" (da se vratimo Zulfikarpašićevoj formulaciji) govoriti o "Bosancima" nego o "Bošnjacima", jer je pojam "Bošnjak" usko povezan sa bosanskim muslimanima (i/ili omraženom austrougarskom upravom)? Trenutno se "Bošnjak" koristi pretežno kao etnonim, a pojam "Bosanac" u smislu regionalne pripadnosti, tj. kao izvedenica jednog toponima. Ali to se može već sutra promijeniti.

"Šta se ustvari govori u Bosni i Hercegovini?" glasi podnaslov ispitivanja o jezičkoj politici u bivšoj Jugoslaviji, koje je objavila Cvetković-Sander.⁴⁰ Pitanje je postavljeno s pravom. Sve dok je srpsko-hrvatski/hrvatsko-srpski bio prihvaćen kao zajednički pisani jezik Srba i Hrvata, Bosancima to nije predstavljalo veliki problem. Međutim, "teorija varijanti" koju su favorizirali hrvatski lingvisti, a koja je naglašavala razlike između "hrvatskog" i "srpskog", stavljala je bosanskohercegovačke lingviste od sredine 60-ih godina sve više pod pritisak i izazivala živopisne diskusije o "koegzistenciji", "ispreplitanju", "ukrštanju" ili "neutralizaciji" obje varijante u njihovoj republici. Na jednom Simpoziju bosanskohercegovačkih lingvista, nastavnika i političara u oktobru 1973. u Mostaru Srđan Janković, bosanski arabist srpske nacionalne pripadnosti, izjavio je: "Specifikum našeg jezika je u tome što je on u jednoj zemlji ali je policentrične standardizacije. Sad dolazi ono principijelno pitanje: da li, u radu na standardizaciji u našim uslovima riječ treba da imaju jedna ili dvije kulturne sredine, ili pak sve kulturne sredine? Za mene tu nema dileme. Postoji kulturna sredina na istoku - centar je Beograd; postoji druga na zapadu - centar je Zagreb, ali postoji i ova bosanskohercegovačka kulturna sredina koja isto tako ima svoj centar i koja nije bez jezičke tradicije [...] Ako je ona bila donedavno na neki način "mlađi brat", onda ona to više nije poslije našeg Simpozija i ovog Savjetovanja. Normalno je da svaka kulturna sredina treba u ovom pogledu da da svoj doprinos, ali to je moguće samo ako ih ravnopravno tretiramo."⁴¹

⁴⁰ Cvetković-Sander (vidi f. 9), 157 ff.

⁴¹ Srđan Janković, "Književni jezik i književnojezička politika u Bosni i Hercegovini" - *Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku. Referati, diskusija, zaključci*. Sarajevo: 1974, 169; citat prema Cvetković-Sander (vidi f. 9), 183.

Već ranije je jedan predstavnik Bosne naglašavao: "Mi ne želimo biti ničija lingvistička kolonija!"⁴²

Nakon definitivne diobe na srpski i hrvatski standardizirani jezik Bosanci su suočili sa istom dilemom, koja je već nastala povodom njihove "nacionalne afirmacije". Da li su sada trebali govoriti hrvatskim ili srpskim jezikom? Ili su se kao jedina nacija u bivšoj Jugoslaviji trebali držati srpsko-hrvatskog/hrvatsko-srpskog jezika kao npr. Austrijanci, koji su usprkos vlastitoj naciji ostali u jezičkoj zajednici književnog njemačkog jezika? (Vjerovatno bi i Austrijanci imali problem imenovanja da je njemački pisani jezik podijeljen na više standardiziranih jezika). Ministarstvo obrazovanja i kulture u Sarajevu se 1994. godine odlučilo za jedno solomonsko rješenje: za jedan jezik sa tri imena (bosanski, srpski, hrvatski).⁴³ Ova odluka podsjeća na nacionalnu konstrukciju u prvoj jugoslavenskoj državi, na službeno propagiranu "troimenu naciju" Srba, Hrvata i Slovenaca. Kao što je poznato, ova kreacija nije funkcionirala. A da li će troimeni jezik u Bosni i Hercegovini preživjeti, morat će se još pokazati. Ukoliko se srpski i hrvatski kao "polazni jezici" i dalje budu razvijali u različitim pravcima, troimeni jezik u Bosni će postati himera. Dejtonski sporazum iz 1995. ukazuje na taj pravac. Sačinjen je na četiri jezika: pored engleskog, na bosanskom, srpskom i hrvatskom. To izgleda smiješno. A i tendencije ka razvoju vlastitog bosanskog jezika putem naglašavanja regionalnih specifičnosti i oživljavanja turcizama djeluje strano za posmatrača izvana (kao i nekadašnje kodificiranje makedonskog pisanog jezika). Međutim, nakon što je integrativno pokrovlje srpsko-hrvatskog (jednako zajedničkom državnom pokrovlju) pokleklo, Bosancima realno gledajući nije preostalo ništa drugo nego da nose teret razvoja imenovanja vlastitog jezika. Dakle, politički korektna izjava mora glasiti: Bošnjaci govore bosanskim, dok njihovi srpski i hrvatski sunarodnjaci govore srpskim i hrvatskim jezikom. Uz multireligioznost i multinacionalnost pridodat je sada i multilingvizam: *varietas delectat*.

Bosna i Hercegovina je s pravom često označavana kao Jugoslavija u malom. Posjedovala je slične šanse za preživljavanje kao i cjelokupna država. Ova regija je bila mjesto pluralnosti. Još za vrijeme Zimske olimpijade u Sarajevu 1984. postojala je ova mnogostrukost u jedinstvu, koju je veliki dio stanovništva smatrao pozitivnom: regija kao primjer za življeni pluralizam, mnogostrukost kao kapital. U svakodnevnici je recepcija razdvajajućeg u zajedničkoj historiji prošlih stoljeća za ve-

⁴² Citat prema *ibid.*, 157 f.

⁴³ Bougarel (vidi f. 28), 111. Detaljnije o bosanskom jeziku Senahid Halilović., *Bosanski jezik*, 2. izd. Sarajevo: 1998. Dalje Ante Granić, "Bosanski jezik: mit ili stvarnost?", u: *Bosna, Bošnjaštvo i bosanski jezik*. Zbornik referata sa Osnivačke skupštine Matice Bošnjaka, Zagreb: 1993, 23-47.

činu stanovništva gubila na značenju, iako su postojale razlike između grada i sela, i od mikroregije do mikroregije. A pitanje da li je susjed musliman (sa malim ili velikim "m"), Hrvat, Srbin ili "Jugoslaven" bilo je drugorazredno, u najmanju ruku u gradskim slojevima društva. Jednu generaciju kasnije bi vjerovatno bilo sasvim potisnuto u pozadinu. Da su se uz to još uspjeli prevazići privredni razvojni deficiti u Republici, bio bi to još jedan dodatni argument za atraktivnost regije. Ova šansa je propuštena. I proces prihvatanja najmlađe prošlosti, tj. neideološki diskurs o masakrima iz Drugog svjetskog rata je propušten. S obzirom na nepovoljnu ekonomsku situaciju, deficite u demokratiji i historijske tabue, policentrični bosanskohercegovački regionalizam ostaje lahko oboriv neovisno o multikulturalnoj (prividnoj) stvarnosti. Osnovna promjena javnog diskursa i politike u Srbiji od 1985/87, raspoloženje buđenja nacionalizma u Hrvatskoj krajem osamdesetih, te nova/stara sjećanja na masakre iz 1941-45. stavili su pod pritisak ne samo bosanske muslimane nego i bosanske Srbe i Hrvate da se odluče. Masovna revitalizacija i emocionalizacija srpskog i hrvatskog nacionalizma učinile su da krhki regionalizam bosanskih konnacionala izbljedi. Uzalud su političke vođe bosanskih muslimana pokušavale početkom devedesetih godina posredovati između ekstremnih pozicija Republike Srbije s jedne i Slovenije (kao i Hrvatske) s druge strane u sporu o preoblikovanju druge Jugoslavije. Tek kad su ovi pokušaji definitivno propali, počela se preovladavajuća većina "Bosanaca" izjašnjavati za neovisnost svoje republike.

Bosna i Hercegovina je primjer regije koja je sposobna za život samo pod okriljem. To može biti državno ili naddržavno okrilje. Za slogu jedne multinacionalne regije bitno je dvostruko utemeljenje identiteta. Regionalni identitet mora biti podržan od strane nadregionalnog identiteta, koji je kompatibilan sa ovim prvim. Ukoliko se okrilje sruši, i regija je u opasnosti od raspada. I obratno: formiranje kompleksnih država ili državnih zajednica pomaže regijama kao što je Bosna i Hercegovina da ostanu u životu. Ovo govori u prilog tezi da je srastanje Evrope u jednu veliku regiju povezano sa revitalizacijom starih (i formiranjem novih) regija. Multikulturalnost i regionalizam nisu neophodno osuđeni na propast (kao što su to tvrdili mnogi posmatrači jugoslavenske drame), već dobijaju nove perspektive i šanse putem transnacionalnih integracionih procesa u Evropi ■

(Sa njemačkog prevela Lejla Bajramović, MA)

FROM THE MYTH OF REGION TO "ENFORCED STATE":
METAMORPHOSES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Holm Sundhaussen

Summary

Bosnia and Herzegovina serves as an example of regions capable of living both under its national and supra-national wings. If a multi-ethnic region, such as Bosnia and Herzegovina has been in the course of its history, wants to achieve harmony, it is vitally important that it has the foundations for dual, whereby regional identity must be supported by supra-regional identity, which is, reciprocally, compatible with it. If these double wings get broken, the region risks to be broken as well. The same works the other way around: the establishment of complex or federal states helps regions like Bosnia and Herzegovina to survive. This is an argument for the thesis that the integration of Europe into one big region is linked to the revitalisation of old (and creation of new) regions. Multi-culturality and regionalism are not inevitably doomed to fail; instead, they can gain new perspectives and chances through the transnational integration processes in Europe ■